

Łukasz Skarżyński

Uniwersytet Warszawski
e-mail: lukasz@skarzynski.info
telefon: +48 504 236 450

DOI: 10.15290/mhi.2016.15.01.08

Dekret PKWN o reformie rolnej 1944 r. na przykładzie północnego Mazowsza – ziemia pułtuska

SUMMARY

The Polish Committee of National Liberation's decree on the agricultural reform of the 1944 on the example of the northern Masovia – the district of Pultusk

The Agricultural Reform from of 1944 drastically changed the agricultural attitude in Poland. It had been previously announced in the Manifesto from 22nd of July by the Polish Committee of National Liberation. There were three main reasons in favour of the reform. First of all, the consolidation of power by the country folk through the close-down of the squirearchy. Secondly, the territorial estate of huge tracts of land. Finally, its endorsement by both peasants and farm labourers. In order to achieve the required goals some regulations were introduced to speed up the process of implementation. The District of Pultusk is the chosen example of the changes made, which were to rapidly spread over the agricultural landscape of post-war Poland. The changes made were visible and especially so in North Masovia where about 25 thousand hectares of the land was divided into smaller plots, including arable land, forests and wastelands. The largest group of beneficiaries were represented by the landless and smallholders. Additionally, many families migrated to the so-called Regained Lands. Here they received glebe allocations but, under distinct regulations, the West farmlands and a former Prussian's annexation.

Key words: The Agricultural Reform, The Polish Committee of National Liberation, District of Pultusk, territorial estate, tenement.

Słowa kluczowe: reforma rolna, Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, powiat pułtuski, parcelacja, nieruchomości ziemskie.

Wstęp

Pierwsze lata po II wojnie światowej w Polsce charakteryzują się zmianami, które dotyczyły niemal wszystkich obszarów życia społecznego, gospodarczego oraz politycznego. Był to bowiem czas odbudowy państwa ze zniszczeń wojennych i zmian stosunków społeczno-gospodarczych. W okresie tym nastąpiły

przekształcenia dotyczące m.in. podziału administracyjnego państwa, organów administracji rządowej, struktury samorządu terytorialnego, zmian własnościowych, w tym miała miejsce reforma rolna i nacjonalizacja przemysłu.

Zagadnienie reformy rolnej stanowi problem o charakterze prawnohisterycznym. Reforma bowiem wiąże się ze zmianą stosunków własnościowych w rolnictwie, które dotyczyły przekształceń struktury agrarnej na wsi. Współczesne reformy rolne na ziemiach polskich sięgają swoją genezą XIX w., a pierwsze wzmianki dotyczące uporządkowania spraw chłopskich obecne są nawet w Konstytucji 3 maja z 1791 r. i Uniwersale Połanieckim z 1794 r. Miały one jednak inny charakter, niż reforma rolna po II wojnie światowej. Reformy rolne w XIX w., były związane ze zniesieniem poddaństwa chłopów oraz pańszczyzny, oczynszowaniem, a ostatecznie z uwłaszczeniem. Regulacje prawne zawierające uregulowania wydawane były w latach 1807-1864. Reformy te przebiegały w sposób odmienny na obszarach dawnej Rzeczypospolitej ze względu na okres zaborów, gdyż znalazły się one w różnej sytuacji politycznej jak i ekonomicznej¹.

W związku z przebiegiem reform agrarnych na ziemiach polskich w XIX w. powstał zróżnicowany system gospodarstw rolnych. W zaborze pruskim były to duże obszary pól uprawnych, zaś w pozostałych – rosyjskim i – austriackim nastąpiło ogromne ich rozdrobnienie tzw. szachownica. Reformy rolne wraz z zniesieniem poddaństwa i uwłaszczeniem chłopów spowodowały powstanie nowej klasy politycznej – stronnictw chłopskich (ludowych), a także wraz ze wzrostem „głodu ziemi” przyczyniły się do emigracji ludności wiejskiej, szczególnie na kontynent amerykański.

Kolejną cezurą dotyczącą reformy rolnej było zakończenie I wojny światowej. Ówczesne państwo polskie stanęło przed istotnym problemem, który był niekiedy porównywany do zmian w prawie wyborczym czy zmian w prawie konstytucyjnym². Sejm Ustawodawczy już 10 lipca 1919 r. podjął uchwałę w przedmiocie zasad przyszłej reformy rolnej³, która stanowiła kompromis stronnictw politycznych. Nie był to akt powszechnie obowiązujący, lecz rezolucja o charakterze programowym. Pierwszą kompleksową regulacją w II Rzeczypospolitej

¹ Szerzej: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, red. ogólna J. Bardach, Warszawa 1981, s. 593 i n.; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4, *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, red. ogólna J. Bardach, Warszawa 1982, s. 98-110; 326-339. S. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. 2, Poznań 1950; S. Śreniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1956; W. Jakóbczyk, *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951.

² M. Stanulewicz, *Reforma rolna jako próba regulacji stosunków agrarnych w Polsce. Koncepcje i próby ich realizacji w latach 1918-1944*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej. Prawo – realizacja – skutki – problemy repriywatyzacyjne*, red. E. Borkowska-Bagieńska, W. Szafranski, Poznań 2008, s. 11 i n.

³ Uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919 r. w przedmiocie zasad reformy rolnej, Biblioteka Sejmowa, nr rekordu 000001535, Sejm Ustawodawczy II RP (1919-1922) Numer: RPII/0/839, bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/5VVAGSNBHJETBFSA8AF8LQ62RCX6EG.pdf (15.07.2016).

była ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej⁴. Została ona jednogłośnie przyjęta przez zgromadzonych posłów bez wcześniejszego zapoznania się z jej treścią i bez dyskusji na forum sejmowym⁵. Zapewne główny wpływ na to miały radykalne nastroje chłopów oraz wydarzenia związane z załamaniem się frontu polskiego w wojnie z bolszewikami w 1920 r. Istotne znaczenie miały także aspekty propagandowe dotyczące aktywizacji wsi po stronie niepodległej Polski wraz z zaakcentowaniem ludowego charakteru ówczesnego państwa polskiego⁶. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej zakładała: parcelację całej ziemi państwowej; przymusowy wykup ziemi wielkiej własności, przy zostawieniu obszaru poniżej pewnego maksimum; parcelację dóbr kościelnych; odszkodowanie za wywłaszczone majątki w wysokości połowy ceny rynkowej; możliwość uzyskania kredytu na zakup ziemi w wysokości do 75% wartości parceli; przyznanie ziemi przede wszystkim bezrolnym i małorolnym, przy czym pierwszeństwo przysługiwało inwalidom wojennym i robotnikom rolnym; ograniczenia w obciążaniu i alienacji tak powstałych gospodarstw; pozbawienie prawa do ziemi chłopów, którzy uchylali się od służby wojskowej i brali udział w zajmowaniu siłą ziem folwarcznych; parcelację miały dokonywać tylko organy państwowe.

Pod rządami ustawy z 1920 r. udało się jedynie rozparcelować ok. 19 tys. ha głównie należących do byłych rodzin panujących w państwach zaborczych, Komisji Kolonizacyjnej i Rosyjskiego Banku Włościańskiego. Ustawa nie obejmowała upaństwowienia lasów⁷. Po wejściu w życie ustawy z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej⁸ powstał problem zgodności ustawy z 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej z art. 99 Konstytucji, zgodnie z którym odszkodowanie na wykup ziemi powinno odpowiadać wartości rynkowej gruntu, a także z art. 126, który dotyczył sprzeczności z ustawą zasadniczą aktów prawnych wydawanych przed wejściem w życie Konstytucji. Postępowanie wywłaszczeniowe było przewlekłe, trwało latami, a rozstrzygnięcia przeważnie kończyły wyroki Sądu Najwyższego⁹. Po utworzeniu Najwyższego Trybunału

⁴ Dz. U. nr 70, poz. 462.

⁵ Zob. A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1914-1993*, Warszawa 1995, t. 1, s. 111; F. Bujak, *Uwagi krytyczne o naszej reformie rolnej*, Kraków 1921, s. 25.

⁶ *Historia gospodarstwa Polski XIX i XX wieku*, red. I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, Warszawa 1978, s. 290.

⁷ A. Ajnenkiel, *Ustawodawstwo agrarne*, [w:] *Historia Państwa i Prawa Polski 1918-1939*, cz. 1, red. F. Ryszyńska, red. ogólna J. Bardach, Warszawa 1962, s. 340 i n.; M. Mieszczanowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 74 i n.

⁸ Dz. U. nr 44, poz. 267, Zob. W. Komarnicki, *Polskie prawo polityczne*, Warszawa 1922 s. 207 i n.; R. Jastrzębski, *Konstytucyjność aktów ustawodawczych w II RP*, „Przegląd Sejmowy” (PS) 2010, z. 2.

⁹ Szerzej: M. Materniak-Pawłowska, *Ustrój sądownictwa powszechnego w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2003; M. Pietrzak, *Sąd Najwyższy w II RP*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (CzP-H) 1981, z. 1; Orzeczenie Sądu Najwyższego III C 400/33 [w:] LEX, nr 376083.

Administracyjnego na podstawie ustawy z dnia 3 sierpnia 1922 r. przekazano sprawy z zakresu reformy rolnej temu właśnie Trybunałowi do rozpoznania¹⁰.

W związku z nierozwiązaniem problemu reformy rolnej kolejne rządy próbowały wypracować konsensus w tej sprawie. Udało się go dopiero osiągnąć po utworzeniu koalicji partii centrowych i prawicowych: Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast”, Związku Ludowo-Narodowego i Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Pracy, zwanych potocznie Chjeno-Piastem. Było to związane z zawarciem paktu lanckorońskiego¹¹. Gabinet premiera Władysława Grabskiego stworzony został nie tylko do przeprowadzenia reformy gospodarczej, w tym walutowej, ale do jego osiągnięcia zaliczyć należy także projekt ustawy o reformie rolnej. Ostatecznie Sejm uchwalił ustawę o wykonaniu reformy rolnej 28 grudnia 1925 r.¹² Zasady reformy rolnej oparte zostały na: przymusowej parcelacji rolnej obejmującej przynajmniej 200 tys. ha rocznie, określonej przez Radę Ministrów; dopuszczeniu prywatnej parcelacji pod nadzorem urzędów ziemskich, przy czym sam właściciel określał, która część majątku ma być przez niego zatrzymana; parcelacji gruntów państwowych i instytucji prawa publicznego oraz przekraczających określone maksimum powierzchni, które zasadniczo wynosiło 60 ha – okręgi przemysłowe i podmiejskie, 180 ha pozostałe obszary, poza województwami wschodnimi, w przypadku gospodarstw wyróżniających się intensywnością produkcji maksimum wynosiło od 350 do 700 ha; wywłaszczeniu po cenie rynkowej nieruchomości rolnych oraz pomocy państwa dla jej nabywców¹³.

Zahamowanie realizacji reformy rolnej spowodowały wydarzenia lat trzydziestych związane z wielkim kryzysem gospodarczym. Problemy ekonomiczne nie dotyczyły tylko gospodarki rolnej, ale i przemysłu. Zadłużone gospodarstwa wielkoobszarowe nie godziły się na parcelację w związku z drastycznym spadkiem cen gruntów rolnych, w stosunku do ich wartości z połowy 1929 r. W tym czasie również prowadzono tzw. akcję oddłużeniową, której narzędziem było rolnicze ustawodawstwo antykryzysowe¹⁴. Ożywienie akcji parcelacyjnej nastąpiło dopiero w 1936 r. Reforma rolna była realizowana aż do wybuchu II wojny światowej. Według szacunków zwiększyła ona własność chłopską o 13%, a obszarnicza uległa zmniejszeniu o 16%¹⁵.

¹⁰ Dz. U. nr 67, poz. 600. Zob. D. Malec, *Najwyższy Trybunał Administracyjny 1922-1939 w świetle własnego orzecznictwa*, Warszawa 1999; Uchwała C I 2483/35 z dnia 14 listopada 1936 r. [w:] *Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego, Orzeczenia Izby Cywilnej*, Warszawa 1937.

¹¹ S. Rudnicki, *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918-1926*, Wrocław 1981, s. 160 i n.

¹² Dz. U. z 1926 r. nr 1, poz. 1. Szerzej: W. Bitner, S. Janczewski, *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej*, Warszawa 1926; A. Ohanowicz, *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne ustawy rolne*, Poznań 1926; W. L. Jaworski, *Reforma rolna*, Kraków 1926; H. Stark, E. Stein, *Reforma rolna*, Kraków 1939; T. Lebiński, *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej*, Poznań 1937.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Szerzej: R. Jastrzębski, *Wpływ siły nabywczej pieniądza na wykonanie zobowiązań prywatno-prawnych w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2009, s. 271 i n.

¹⁵ Szerzej: M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 69.

W okresie II wojny światowej problem reformy rolnej stanowił przedmiot zainteresowań, zarówno ugrupowań politycznych na emigracji oraz na obszarze okupowanym państwa polskiego. Ugrupowania centro-prawicy i prawicy na czele ze Stronnictwem Narodowym były skłonne tylko w niewielkim stopniu zmienić regulacje przedwojenne, pozostawiając rozstrzygnięcie reformy nowemu powojennemu Sejmowi¹⁶. Nigdy nie doszło do uzgodnienia stanowiska rządowego na emigracji w sprawie reformy rolnej, tym bardziej stało się to bezprzedmiotowe po utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (dalej: PKWN) na ziemiach polskich¹⁷ i wydanym przez ten organ dekretem o reformie rolnej z dnia 6 września 1944 r.¹⁸

Dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej

Realizacja założeń dekretu PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej z dnia 6 września 1944 r. od początku powstania Polski Ludowej stanowiła podstawowy akt prawny władzy ludowej, gdyż miała osiągnąć dwa cele: likwidację klasy politycznej – ziemiaństwa, oraz pozyskać elektorat robotników rolnych i chłopów. Zwolennikiem reformy rolnej było również Polskie Stronnictwo Ludowe, gdyż ludowcy ogarnięci byli myślą o rozwoju silnych i samodzielnych gospodarstw rodzinnych. Ta wizja bogatej wsi była obca klasynom marksizmu-leninizmu, którzy dążyli do kolektywizacji i upaństwowienia gospodarstw rolnych. Reforma rolna była dla nich etapem przejściowym, posunięciem taktycznym¹⁹.

Założenia reformy rolnej ogłoszone w Manifeście z 22 lipca 1944 r.²⁰ przez PKWN, a następnie sam dekret o przeprowadzeniu reformy rolnej należy uznać za posunięcie polityczne. We wrześniu 1944 r. nie znano tak naprawdę obszaru przyszłego państwa polskiego, a wojska radzieckie doszły do linii Narwi – Wisły. Pomimo tego przystąpiono do zakrojonej na szeroką skalę akcji parcelacyjnej. Reformę rolną wprowadzano metodą faktów dokonanych, które nie zawsze były zgodne z prawem, wydanym przez samą władzę ludową. Większość społeczności chłopskiej podchodziła ostrożnie do reformy rolnej, gdyż nie byli oni przekonani o słusznym kierunku zmian oraz nie byli pewni zmian własnościowych na polskiej wsi²¹.

¹⁶ Cz. Madajczyk, *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939-1944. Programy – Taktyka*, Warszawa 1961, s. 8 i n.; 65 i n.

¹⁷ Ibidem, s. 97-99.

¹⁸ Dz. U. nr 4, poz. 17.

¹⁹ Zob. F. Dąbrowski, *Rozprute sztandary (rozmowa)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” (BIPN) 2009, nr 10-11.

²⁰ Dz. U. z 1944 nr 1, poz. 1, załącznik nr 1.

²¹ B. Dymek, *Rola PPR w przeprowadzeniu reformy rolnej w województwie warszawskim (1944-1945)*, Siedlce 1963, s. 5 i n.

Nastroje w społeczeństwie polskim ułatwiały władzy ludowej przeprowadzenie reformy rolnej, jak i zafałszowanie rzeczywistego poparcia politycznego. Wpływ na przebieg reformy miała również nieobecność liderów opozycji, pozostających w Londynie oraz wsparcie Armii Czerwonej i Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (*Narodnyj komissariat wnutriennich dzieł SSSR*; dalej: NKWD). Komuniści wykorzystali sytuację polityczną spowodowaną: wyniszczeniem kraju wojną, obsesyjną nienawiścią do hitlerowców i ich kolaborantów oraz biernością polityczną ludności wynikającą z pracy nad odbudową gospodarstw i chęcią ustabilizowania życia.

W związku z wprowadzeniem w życie dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. niektóre grupy ludności mogły starać się o nadanie ziemi, uzyskanej przez Skarb Państwa dla Państwowego Funduszu Ziemi, w wyniku reformy rolnej. Wśród beneficjentów dekretu byli: właściciele gospodarstw karłowatych, małorolnych oraz drobni dzierżawcy, którzy prowadzili samodzielnie gospodarstwo domowe, a praca na roli stanowiła dla nich zawód dający główne źródło utrzymania. Rolnicy – obywatele polscy, oraz żołnierze Wojska Polskiego pozostający poza granicami państwa, mieli być uwzględniani przy nadziale po powrocie do kraju²². Grupę uprzywilejowaną stanowili „uczestnicy partyzanckich walk o Polskę demokratyczną” oraz wdowy i sieroty po nich, jak również inwalidzi II wojny światowej²³. Powierzchnia gospodarstw zarówno nowo utworzonych jak i gospodarstw karłowatych, małorolnych i średniorolnych, zgodnie z dekretem, miała być uzależniona od zapotrzebowania na grunty w stosunku do ilości pozyskanego z reformy areалу oraz klasy gleby²⁴. Wielkość poreformowych gospodarstw została określona w przepisach rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r.²⁵ Mianowicie, gospodarstwa karłowate stanowiły gospodarstwa o powierzchni poniżej 2 ha, gospodarstwa małorolne to gospodarstwa od 2-5 ha, a za gospodarstwa średniorolne uważano gospodarstwa 5-10 ha użytków rolnych, których posiadacze mieli liczną rodzinę. Bezrolni, robotnicy i pracownicy rolni oraz drobni dzierżawcy nabywali ziemię pod warunkiem, że prowadzili samodzielnie gospodarstwa domowe, a praca na roli stanowiła dla nich zawód dający główne źródło utrzymania. Obszar nowo utworzonych gospodarstw w zasadzie nie mógł wynosić więcej niż 5 ha ziemi średniej jakości, gospodarstw ogrodniczo-warzywnych ponad 2 ha, dla osadników rybackich i pracowników zatrudnionych w gospodarstwach leśnych i rybnych – 3 ha, dla

²² A. Suchoń, M. Kowalczyk, *Analiza przepisów dekretu PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej wraz z późniejszymi zmianami oraz innych aktów prawnych na podstawie których nastąpiło przejście nieruchomości ziemskich i lasów*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej*, red. E. Borkowska-Bagińska, W. Szafranski, Poznań 2008, s. 85.

²³ Dz. U. z 1944, nr 4, poz. 17; art. 10 ust. 2; Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych (dalej: Dz. U. M.R.R.R.) z 1945, nr 1, poz. 3; § 22 ust. 2.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Dz. U. nr 10, poz. 51 ze zm.

rzemieślników wiejskich – 2 ha, a dla pozostałych działek pracowniczych nadział miał być nie większy niż 1 ha. Przyjęcie tak niskich norm obszarowych i granic klasyfikacyjnych było spowodowane aspektem społecznym tej reformy, a więc dążeniem do możliwie największego uwłaszczenia nowych posiadaczy oraz oszczędnego dysponowania zapasem ziemi, potrzebnym do późniejszej kolektywizacji polskiej wsi²⁶.

Nabycie nieruchomości rolnych miało charakter nabycia pierwotnego, niezależnie od warunków na jakich własność przysługiwała dawnemu właścicielowi. Dlatego, że nabywana nieruchomość, głównie przez chłopów, otrzymywana była od Skarbu Państwa, a nie od dawnych właścicieli, na warunkach określonych w dekrete. Nieruchomość taka znajdowała się w stanie wolnym od wszelkich długów i ciężarów. Utworzone w ten sposób gospodarstwa nie mogły być w całości lub części dzielone, sprzedawane, wydzierżawiane i zastawiane. W wyjątkowych przypadkach takiego zezwolenia udzielały gminne rady narodowe, a decyzje ich podlegały zatwierdzeniu przez powiatowe prezydium rad narodowych²⁷. Zakaz ten przestał obowiązywać wraz z wejściem w życie ustawy z dnia 13 lipca 1957 r. o obrocie nieruchomościami rolnymi²⁸.

Nabywcy przedmiotowych gospodarstw, na podstawie dekretu, powinni uiścić symboliczną opłatę, w cenie ustalonej według norm przedwojennych, zgodnie z rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 16 marca 1935 r. w sprawie oszacowania nieruchomości ziemskich przymusowo wykupywanych przy przeprowadzaniu reformy rolnej²⁹. Jednostką przyjętą był urodzaj klasy trzeciej – 15 centnarów metrycznych żyta. W roku gospodarczym 1944/45 przyjęta była cena 400 zł na centnar żyta, a płatność mogła być dokonana w gotówce lub w naturze żytem. W chwili nabycia uiszczali oni 10% szacunkowej ceny kupna. Opłata ta mogła być w szczególnych wypadkach odroczone na 3 lata decyzją Komisarza Urzędu Ziemskiego³⁰. Pozostała do zapłaty reszta ceny rozłożona była dla małorolnych i średniorolnych na 10 lat, a dla bezrolnych na 20 lat³¹.

Dekret przewidywał dwie grupy podmiotów, uczestniczących w czynnościach związanych z reformą rolną. Komuniści, aby ugruntować swoją popularność wśród chłopstwa, obok kwestii administracyjnej, wprowadzili czynnik społeczny. Aspekt administracyjny stanowiły: Resort Rolnictwa i Reform Rolnych, wojewódzkie i powiatowe urzędy ziemskiej, następnie od 20 września 1946 r. również wojewodowie i starostowie. Czynnik społeczny w pełni niezawodowy

²⁶ A. Suchoń, M. Kowalczyk, op. cit., s. 85-86; F. Longchamps, *Prawo agrarne*, Warszawa 1949, s. 54; E. Kłodziej, *Spółdzielnie produkcyjne w powiecie pułtuskim w latach 1949-1955*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepański, t. 6, Pułtusk 2005, s. 324.

²⁷ W. Pawlak, *Prawo rolne PRL*, cz. 1: *Przebudowa ustroju rolnego*, Poznań 1968, s. 41.

²⁸ Dz. U. nr 39, poz. 172.

²⁹ Dz. U. nr 19, poz. 107.

³⁰ Dz. U. z 1944, nr 2, poz. 4.

³¹ A. Suchoń, M. Kowalczyk, op. cit., s. 86.

i nieetatowy, powołany był jedynie na okres przeprowadzenia reformy rolnej. Zaliczyć do nich należy wojewódzkich, powiatowych i gminnych pełnomocników do spraw reformy rolnej wraz z ich zastępcami, gminne komisje do spraw reformy rolnej, komisje podziału ziemi, komisje klasyfikacyjno-szacunkowe, oraz komitety folwarczne. W późniejszym okresie powstały komisje ziemskie, a na Ziemiach Odzyskanych komisje osadnictwa rolnego³².

W pierwszych miesiącach parcelacja miała dosyć chaotyczny przebieg, a przy tym nie wszystkie organizacje zajmujące się reformą rolną były legalne i przewidziane przez dekret czy unormowania wykonawcze tak jak m.in. komitety folwarczne, czy komisje podziału ziemi organizowane przez radykalnie nastawione chłopstwo. Początkowo podstawę do działania organów do spraw reformy rolnej stanowiła instrukcja Resortu Rolnictwa i Reform Rolnych o przyspieszonym trybie wykonania reformy rolnej, wydana 11 października 1944 r.³³. Następnie, w rozporządzeniu Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r., określono organizację, skład i kompetencje tzw. czynnika społecznego³⁴.

Przejęcie własności nieruchomości rolnych na rzecz Skarbu Państwa w związku z reformą rolną, a następnie ich nadawanie podmiotom fizycznym, uprawnionym na podstawie dekretu, następowało w drodze postępowania administracyjnego. Był to tryb ogólny przewidziany w dekreście o reformie rolnej z 1944 r. Jednak, odmiennie nadawano grunty z zapasu ziemi na: obszarze tzw. Ziemi Odzyskanych oraz nieruchomości przejętych za zgodą właścicieli czy nieruchomości należących do Kościoła katolickiego bądź innych związków wyznaniowych³⁵.

Ogólny tryb nadawania gruntów z zapasu ziemi przewidziany w art. 2 ust. 1 dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. zakładał, że wszystkie nieruchomości ziemskie przeznaczone na cele reformy rolnej przechodzą „bezwzględnie bez żadnego wynagrodzenia” na własność Skarbu Państwa³⁶. Przejęcie własności następowało *ex lege* z dniem wejścia w życie dekretu, czyli 13 września 1944 r. i nie wymagało żadnych dodatkowych czynności prawnych³⁷. Również *ex lege* przeszły na własność państwa lasy na podstawie dekretu PKWN z 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa³⁸ oraz nieruchomości ziemskie należące do Kościoła katolickiego oraz innych związków wyznaniowych, na podstawie ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw

³² F. Longchamps, op. cit., s. 35-37.

³³ Tekst instrukcji: *Reforma rolna PKWN Materiały i dokumenty*, red. W. Góra, Warszawa 1959, s. 39-45.

³⁴ Dz. U. M. R. i R. R. z 1945, nr 1, poz. 3.

³⁵ H. Świątkowski, *Prawo rolne*, Warszawa 1962, s. 47.

³⁶ Dz. U. nr 4, poz. 17.

³⁷ W. Góra, *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969, s. 295.

³⁸ Dz. U. nr 15, poz. 82.

rolnych i utworzeniu funduszu kościelnego³⁹. Innym przypadkiem opisanym w dekrecie było przejęcie nieruchomości na podstawie wyroku skazującego za przestępstwo przeciw reformie rolnej⁴⁰.

Szczególnym przypadkiem, włączenia do zapasu ziemi, było przejęcie za zgodą właściciela, uregulowane w dekrecie z 28 listopada 1945 r. o przejęciu niektórych nieruchomości ziemskich na cele reformy rolnej i osadnictwa⁴¹. Przejęcie to następowało na podstawie zarządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych. Warto zaznaczyć, że z orzecznictwa Sądu Najwyższego z lat pięćdziesiątych wynika, że zarządzenie to było konieczne z uwagi na to, że „zgoda właściciela nieruchomości na jej przejęcie na cele reformy rolnej i osadnictwa nie stanowi jeszcze o zmianie własności, która następuje dopiero na skutek aktu właściwej władzy dokonującej przejęcia”⁴². Dalsze czynności nie odbiegały od procedury przyjętej w dekrecie z 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej.

Wyłączonym właścicielom nieruchomości ziemskich w trybie dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. przysługiwało prawo do ubiegania się o uznanie, że dana nieruchomość jest wyłączona spod postanowień dekretu⁴³. W tym celu musieli oni dochodzić swoich praw przed wojewódzkim urzędem ziemskim przeprowadzając dowód stwierdzający dokładny obszar tej nieruchomości z wyszczególnieniem użytków każdego rodzaju. W razie nieposiadania dokumentów określających powyższe dane, właściciel miał prawo zwrócić się do wojewódzkiego urzędu ziemskiego o przeprowadzenie na swój koszt ponownych pomiarów⁴⁴. Od decyzji wojewódzkiego urzędu ziemskiego służyło odwołanie do ministra rolnictwa i reform rolnych za pośrednictwem urzędu ziemskiego, które powinno być wniesione w ciągu 7 dni od dnia następnego po doręczeniu decyzji⁴⁵. Ziemianie korzystali z tej możliwości na dużą skalę, gdyż wiele odwołań było uzasadnionych. Literatura przedmiotu okresu PRL przyznawała, że niezgodnie z dekretem rozparcelowano około 200 majątków ziemskich⁴⁶. Urzędy ziemskie w omawianym okresie wydały kilkadziesiąt zaświadczeń o unieważnieniu parcelacji folwarków⁴⁷. W związku z tym, decyzje zwrotu nieruchomości następowały wyłącznie w trybie administracyjnym⁴⁸.

³⁹ Dz. U. nr 9, poz. 87; art. 2.

⁴⁰ Dz. U. z 1944 nr 4, poz. 17; art. 2 ust. 1. lit. c.

⁴¹ Dz. U. nr 57, poz. 321; art. 1 pkt 3.

⁴² Orzeczenie Sądu Najwyższego 1954, I CK 2/51, „Państwo i Prawo” (PiP) 1954, z. 5.

⁴³ Zob. W. Góra, op. cit., s. 320.

⁴⁴ Dz. U. M.R.R.R. z 1945, nr 1, poz. 3, § 6.

⁴⁵ Ibidem, § 5 ust. 2.

⁴⁶ H. Słabek, *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1967, s. 281.

⁴⁷ Ibidem, s. 284.

⁴⁸ Okólnik nr 41 Ministerstwa Sprawiedliwości z 7 sierpnia 1945 r. do sądów apelacyjnych, okręgowych i grodzkich w sprawie zakazu odbierania ziemi chłopom nadanej w reformie rolnej, [w:] *Reforma rolna PKWN*, s. 182-183.

Przebieg reformy rolnej w powiecie pułtuskim

Powiat pułtusk jako jednostka administracyjna istniał już za czasów Księstwa Warszawskiego⁴⁹. W II Rzeczypospolitej był jednym z największych powiatów województwa warszawskiego o powierzchni 1527 km²⁵⁰ i liczył 118 100 mieszkańców⁵¹. W skład powiatu wchodziły wówczas 4 miasta – Pułtusk, Wyszaków, Nasielsk i Serock oraz 11 gmin wiejskich – Gołębie, Gzowo, Kleszewo, Kozłowo, Nasielsk, Obryte, Somianka, Winnica, Wyszaków, Zatory i Zegrze. W okresie okupacji niemieckiej większość powiatu znalazła się w granicach rejencji ciechanowskiej (*Regierungsbereich Zichenau*) wchodzącej w skład prowincji Południowe Prusy Wschodnie (*Süd Ostpreussen*). W granicach Generalnego Gubernatorstwa znalazły się jedynie miasto Wyszaków oraz gminy Wyszaków i Somianka⁵².

Znaczna część ludności, zamieszkującej przed wojną gminy wiejskie powiatu pułtuskiego, utrzymywała się z rolnictwa. Przemysł na tym obszarze był słabo rozwinięty, a przeważało rzemiosło i drobna wytwórczość. Największe wpływy polityczne w powiecie posiadał ruch ludowy, na którego przedstawicieli z list PSL „Wyzwolenie” w 1928 r. oddano 52,4% głosów. Na terenie ośrodków miejskich w 1928 r. wpływami cieszył się również PPS 16,9%, SN 14,8% i BBWR 7%. W latach trzydziestych rosła popularność ruchu narodowego, którego lista w wyborach 1930 r. tzw. brzeskich zdobyła 35,1%⁵³.

Struktura agrarna w Polsce pierwszej połowy XX w. na obszarze ziemi pułtuskiej składała się z wielkiej własności ziemskiej przy niewielkim udziale gospodarstw chłopskich. Majątki ziemskie ulegały licznym przeobrażeniom, zwłaszcza w sytuacji powłaszczeniowej po 1864 r. i kryzysu zbożowego lat 80. XIX w. Sytuacji nie poprawił również przebieg linii frontu I wojny światowej na tym terenie. Wiele majątków ziemskich zostało zadłużonych i zlicytowanych w całości bądź części⁵⁴. Ilość majątków ziemskich oraz zmiany w ich strukturze przedstawiają tabele 1-3.

⁴⁹ Szerzej: J. Szczepański, *Powiat pułtusk w podziałach administracyjnych XIX i XX w.*, Pułtusk 1993.

⁵⁰ *Mały Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1939, s. 12.

⁵¹ K. Krajewski, *Podziemie niepodległościowe w powiecie pułtuskim po 1944r.*, [w:] *Powiat pułtusk w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór przeciw rządowi komunistycznym w powiecie Pułtusk po 1944 r.”*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007, s. 15.

⁵² J. Szczepański, *Powiat pułtusk w podziałach...*, s. 24-25.

⁵³ Idem, *Pułtusk w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje miasta Pułtuska*, red. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, Warszawa 1992, s. 106-107.

⁵⁴ R. Szulc, *Najwięksi właściciele dóbr ziemskich w powiecie pułtuskim w I połowie XX w.*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepański, t. 6, Pułtusk 2005, s. 224.

Tabela 1. Liczba majątków ziemskich w powiecie pułtuskim według danych z 1906 r. (powyżej 100 ha)

Powierzchnia folwarków	Liczba właścicieli
100-300 ha	36
301-1000 ha	25
powyżej 1000 ha	8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Archiwum Państwowego m. st. Warszawy – Oddział w Pułtusku, Zespół nr 26, sygn. 1, k. 42-43.

Tabela 2. Liczba majątków ziemskich w powiecie pułtuskim według danych z 1930 r. (powyżej 50 ha)

Powierzchnia folwarków	Liczba właścicieli
50-100 ha	25
101-300 ha	34
301-1000 ha	39
powyżej 1000 ha	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie tabel zawartych, [w:] R. Szulc, *Najwięksi właściciele dóbr ziemskich w powiecie pułtuskim w I połowie XX w.*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepański, t. 6, Pułtusk 2001, s. 225-227.

Tabela 3. Zmiany w strukturze wielkiej własności ziemskiej w powiecie pułtuskim w latach 1921-1939.

Rok		Wielkość majątków [ha]							Liczba majątków
		50 do 100	100 do 200	200 do 300	300 do 400	400 do 500	500 do 1000	powyżej 1000	
1921	Liczba	37	23	13	14	4	11	7	109
	[%]	33,9	21,1	11,9	12,8	3,7	10,1	6,4	100
1939	Liczba	36	28	20	9	4	6	2	105
	[%]	34,3	26,7	19,0	8,6	3,8	5,7	1,9	100

Źródło: T. Epsztejn, *Zmiany w strukturze wielkiej własności ziemskiej w województwie warszawskim w latach 1921-1938*, [w:] *Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym (w granicach województwa warszawskiego)*, Warszawa 1998, s. 95.

Na podstawie powyższych danych możemy wyróżnić kilka zmian własnościowych, które zachodziły wśród wielkiej własności ziemskiej. Parcelacja towarzyszyła sprzedaży ziemi okolicznym chłopom, kolonistom, a także w mniejszym stopniu trafiała ona do zamożniejszych gospodarzy, którzy dzięki kilku transakcjom bądź jednorazowo stawali się posiadaczami gospodarstw powyżej

50 ha. Drugim rodzajem zmian własnościowych była sprzedaż, w obrębie warstwy ziemiańskiej, osobom, które były już posiadaczami ziemskimi, a nabywały kolejny majątek lub tylko zmieniały z różnych powodów swoją siedzibę. Należy pamiętać, że zmiany własnościowe zachodziły również w wyniku zawierania małżeństw⁵⁵.

Reforma rolna z 1925 r. w powiecie pułtuskim przebiegała stosunkowo dobrze. Prace parcelacyjne zgodnie z ustawą z 1925 r. miały przebiegać dobrowolnie. Niemniej dla opornych właścicieli ziemskich, uchylających się od wykonania ustawowego obowiązku, Ministerstwo Reform Rolnych corocznie ogłaszało w wykazie dobra, które podlegały przymusowej parcelacji. Ziemianie w większości podejmowali działania wyprzedzające, stąd dla niektórych roczników brak jest wykazów dla konkretnego powiatu⁵⁶. Przykłady przymusowej parcelacji za lata 1935-1936 podano w tabeli 4.

Tabela 4. Wykaz gruntów podlegających przymusowej parcelacji w powiecie pułtuskim (1935-1936)

L.p.	Właściciel	Nazwa majątku	Pow. użytków rolnych do parcelacji [ha]
1.	Bobiński Leonard	Popowo, Janki A- G	300
2.	Dłużewski Karol	Pobyłkowo – Trzepowo	200
3.	Osuchowski Tymoteusz Adam	Kozłowo, Porzowa z Lasem, Dębiny, Kozłówek	280
4.	Sędzimir Jan Józef, Sędzimir Bronisław Władysław	Szłubowo, Słoneczewo – Sędzimiry B, Modzele – Cichawy	120

Źródło: M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu ziemian i likwidacji większych majątków ziemskich w Polsce w latach 1919-1952 jako czynnik zmiany społecznej oraz wykaz imienny nieruchomości ziemskich podlegających wykupowi przymusowemu na lata 1926-1939*, Warszawa 2007, s. 166-167.

Według opracowania Marcina Drewicza dla powiatu pułtuskiego pod koniec dwudziestolecia międzywojennego, w wykazie na rok 1935 i 1936, znalazły się tylko powyższe cztery majątki. Świadczyło to o oporze właścicieli do dobrowolnej odsprzedaży chłopom bądź drobnym ziemianom, jak również całkiem możliwe, że grunty nie osiągnęły cen sprzed kryzysu lat trzydziestych i nie satysfakcjonowały właścicieli albo przeciwnie ich sprzedaż nie wystarczyłaby na pokrycie długów. Niemniej skuteczność aparatu państwowego w procesie

⁵⁵ T. Epszstein, *Zmiany w strukturze wielkiej własności ziemskiej w województwie warszawskim w latach 1921-1938*, [w:] Mazowsze w dwudziestolecu międzywojennym (w granicach województwa warszawskiego), Warszawa 1998, s. 96.

⁵⁶ M. Drewicz, *Prawo o wywłaszczeniu ziemian i likwidacji większych majątków ziemskich w Polsce w latach 1919-1952 jako czynnik zmiany społecznej oraz wykaz imienny nieruchomości ziemskich podlegających wykupowi przymusowemu na lata 1926-1939*, Warszawa 2007, s. 137.

przymusowej parcelacji nie wyglądała zbyt dobrze skoro grunty z tego wykazu zostały dopiero przejęte na cele reformy rolnej na podstawie dekretu PKWN z 1944 r.

Podobnie jak w całym kraju społeczeństwo powiatu pułtuskiego było zróżnicowane w swoich poglądach na zaistniałą po wojnie rzeczywistość społeczno-polityczną. Trafnej analizy dokonał Jerzy Elsner, który stwierdził, że: „stosunek społeczeństwa do władzy komunistycznej nie był jednoznaczny. Z rozmaitych źródeł wynika, że niezależnie od wielkich zabiegów propagandowych, podejmowanych przez nową władzę – jej poparcie społeczne było raczej niewielkie (...) społeczeństwo polskie w pierwszych latach Polski Ludowej można podzielić na cztery grupy. Pierwsza to komuniści i ich zadeklarowani stronnicy, na ogół wywodzący się z lewicy społecznej, a także karierowicze oportuniści, którzy bez względu na poglądy od pierwszej chwili opowiedzieli się po stronie nowej władzy i aktywnie z nią współpracowali. Druga, to ludzie odrzucający komunizm w każdej postaci, a nową władzę traktujący jako obcą agenturę i przeciwstawiający się jej w sposób mniej czy więcej otwarty – w przypadkach skrajnych i to wcale nieodosobnionych nawet zbrojnie, kontynuując działalność konspiracyjną. Trzecia, to po prostu ludzie bierni, umęczeni długą wojną i okupacją, oczekujący jakiejś normalizacji i stabilizacji i nierzadko w praktyce zupełnie wręcz pozbawieni jakichkolwiek poglądów politycznych. Czwarta – to być może najliczniejsza grupa – to byli ci, którzy nie akceptując, czy może lepiej byłoby powiedzieć, nie mając najmniejszej sympatii do komunizmu ani do nowej władzy, z poczuciem obywatelskiego obowiązku, bądź po prostu z poczucia ludzkiego pragnienia życia w normalnych warunkach, od pierwszych dni zabrali się za odbudowę kraju z wojennych zniszczeń. Wyraźnie jednak trzeba podkreślić, że dominowały postawy niechętne lub wręcz wyraźnie wrogie wobec nowej władzy”⁵⁷.

Realizacja reformy rolnej w powiecie pułtuskim ruszyła dopiero w październiku 1944 r. wtedy to zorganizowano urzędy ziemskie i powołano pełnomocników do spraw reformy rolnej. Według stanu na 19 grudnia 1944 r. w powiatowym urzędzie ziemskim pracowały tylko 3 osoby⁵⁸. Pełnomocnikiem PKWN do spraw reformy rolnej na województwo warszawskie mianowany został 11 października 1944 r. I sekretarz Komitetu Wojewódzkiego PPR – Stanisław Kiryluk. Z kolei pierwszym powiatowym pełnomocnikiem od 20 września 1944 r. został Czesław Skoczeń (SL) – starosta pułtuski, a jego zastępcą Piotr Dwornowski – późniejszy I sekretarz powiatowego PPR. Na tych urządach występowała dosyć spora rotacja, tak więc następcami Kiryluka już w 1945 r. była Krystyna Konwerska, a jej następcą Mieczysław Bodalski. Następcami Skocznia byli: Jan

⁵⁷ J. Eisler, *Zarys dziejów politycznych Polski 1944-1989*, Warszawa 1992, s. 15.

⁵⁸ A. Koseski, J. Szczepański, *Pułtusk w XIX-XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956*, Pułtusk 2003, s. 243.

Czerwiński, Aleksander Twardowski. Komisarzami Ziemskimi w tym okresie byli: Marian Sochaj, Mieczysław Tałandziewicz⁵⁹.

Generalnie wszystkie działające legalnie w pow. pułtuskim organizacje polityczne popierały reformę rolną. Na tym polu komuniści doskonale zrozumieli się z ludowcami, którzy związani byli z przedwojennym PSL „Wyzwolenie”. Na Walnym Zjeździe Delegatów Kół PSL z powiatu pułtuskiego wydano rezolucję, w której podkreślono, że zapoczątkowane „dzieło reformy rolnej oddająca ziemię obszarniczą w ręce chłopów”⁶⁰ – musiało być dalej kontynuowane drogą tworzenia warunków sprzyjających zagospodarowaniu tych obszarów. Ziemianie jednak widzieli, w pewnym stopniu, w PSL gwarancję na wypłacanie ekwiwalentu przewidzianego przez dekret PKWN o reformie rolnej oraz przestrzeganie prawa przez urzędy ziemskie⁶¹.

Nastroje społeczne mieszkańców powiatu przejawiały się akceptacją podstawowych założeń ustroju socjalistycznego. Jednak nie godząc się z polityką represyjną prowadzoną przez władze Polski Ludowej, mieli oni negatywny stosunek do Milicji Obywatelskiej, w której „dużo jest szumowin i mętów społecznych”⁶², a także mieli oni złą opinię o funkcjonariuszach Bezpieczeństwa Publicznego w związku z tym, że „na początku aresztowały zbyt wiele osób bez dostatecznych podstaw”⁶³. Taka postawa nowej władzy ułatwiała tylko działalność podziemiemu niepodległościowemu, które dosyć swobodnie operowało na terenie powiatu pułtuskiego, przy wsparciu ze strony ludności wiejskiej. W związku z tym „Nic więc dziwnego, że wielu ludzi usuwało się od współpracy, a niektórzy z nich szli do lasu, odgrzebywali zakopaną broń i pomnażali szeregi tzw. band leśnych”⁶⁴. Na terenie powiatu pułtuskiego działały oddziały Ruchu Oporu Armii Krajowej (dalej: ROAK) pod dowództwem Konstantego Kociszewskiego, przekształcone następnie w oddział „Wolność i Niezawisłość” (dalej: WiN), Zygmunta Dąbkowskiego oraz Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (dalej: NZW) Mieczysława Dziemieszkiewicza „Roja” operującego w zachodniej części obejmującej gminy Kozłowo i Gołębie oraz oddziału NZW Jana Kmiołka, operującego na obszarze tzw. Puszczy Białej⁶⁵. Pułtuskie organizacje poakowskie były aktywne organizując szereg akcji zbrojnych, poza ROAK, który nast-

⁵⁹ B. Dymek, op. cit., s. 13, 25, 30; W. Łukaszewski, *Działalność PPR – PZPR w powiecie pułtuskim w latach 1945 – 1954*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór przeciw rządowi komunistycznym w powiecie Pułtusk po 1944 r.”*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007, s. 353-354.

⁶⁰ R. Turkowski, R., *Wież w polityce władz komunistycznych w powiecie pułtuskim w latach 1944-1956*, [w:] *ibidem*, s. 284-287.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² J. Szczepański, *Spółczesność powiatu pułtuskiego w raportach władz partyjnych i administracyjnych z lat 1945-1950*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie...*, s. 389-381.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ W. Jakubowski, *Chłopi polscy 1944-1948. Perspektywa psychologiczna*, Pułtusk – Warszawa 2000, s. 152-153.

⁶⁵ Szerzej: K. Krajewski, *Podziemie niepodległościowe w powiecie pułtuskim po 1944 r.*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie...*, s. 27 i n.

wiony był na sabotaż i infiltrację administracji państwowej, jak i organów MO oraz Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: PUBP). Wśród akcji zbrojnych skierowanych przeciwko nowemu ustrojowi gospodarczemu możemy wymienić atak na majątek państwowy w Moszynie przeprowadzony 18 lipca 1945 r. przez patrol żołnierzy NZW pod komendą Feliksa Rybarczyka „Siekiera”, czy kilka ataków oddziału NZW Jana Kmiołka na majątek państwowy w Rząśniku i Gładczynie w latach 1945-1950 oraz napady na Spółdzielnie w Dalekiem, Karbiewku, Leszczydole – Nowinach, Lubielu Nowym, Obrytem, Ochódnie, Pokrzywnicy, Popowie Borowym, Somiance, Szyszkach, Wyszkwowie i Zdzieborzu.

Pułtuskie podziemie niepodległościowe wykonywało również wyroki śmierci, w którym m.in. zginęło dwóch pełnomocników ds. reformy rolnej – Jan Czerwiński w 1945 r. i starosta Czesław Skoczeń (19 lutego 1946 r.), który był zakonspirowanym członkiem PPR. Wielu aktywistów PPR sprzyjających reformie rolnej jak i donoszących organom bezpieczeństwa publicznego, na początku upominano, następnie wręczano nakaz opuszczenia powiatu oraz karano batami lub urządzano rekwizycję w gospodarstwach. Tak ukarano między innymi sekretarza PPR w Obrytem Stanisława Szczecińskiego (19 lutego 1946 r.), sekretarza PPR w Gzowie Antoniego Kołodziejczyka (26 marca 1946 r.), członka PPR Józefa Pijawkę za zagrabienie domostwa prawowitemu właścicielowi (3 marca 1946 r.). Oddziały WiN były również aktywne w rozpędzaniu wieców agitacyjnych przed referendum ludowym. Mianowicie jeden z nich pod Lubielem zakończył się krwawo, zginęło tam 4 funkcjonariuszy PUBP, 4 milicjantów i 5 aktywistów PPR⁶⁶. Opracowania okresu PRL potwierdzają, że żołnierzom podziemia niepodległościowego udało się opóźnić proces reformy rolnej oraz spowodować zwroty nadań gruntów do powiatowego urzędu ziemskiego, w związku z napadem na brygady parcelacyjne oraz szeroko zakrojoną akcją agitacyjną wśród społeczności wiejskiej, a także w wyniku zastraszania krnąbrnych chłopów⁶⁷.

Akt przejęcia nieruchomości ziemskich na cele reformy rolnej, jak wynika ze źródeł, dokonywał się bez zapowiedzi w terminie dogodnym dla lokalnej władzy administracyjnej. W dokumentach dotyczących przejmowanych majątków zachowały się protokoły z przejmowania pod zarząd państwowy nieruchomości. Analiza ich pozwala stwierdzić, że przejście na cele reformy rolnej nieruchomości ziemskich odbywało się przy szerokiej reprezentacji, gdyż pod protokołem podpisani byli: właściciel, przedstawiciel służby folwarcznej, osoba której powierzono zarząd majątkiem, sołtys, komisarz ziemski lub jego zastępca, pełnomocnik reformy rolnej lub jego zastępca. Dane dotyczące obszaru oraz inwentarza wprowadzane do protokołu były nieprecyzyjne, gdyż

⁶⁶ Ibidem, s. 102; idem, *Kalendarium akcji zbrojnych podziemia niepodległościowego na terenie powiatu pułtuskiego w latach 1945-1951*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie...*, s. 447 i n.

⁶⁷ S. Gadomski, *Pułtusk i region pułtuski w okresie Polski Ludowej*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. S. Kotarski, t. 1, Warszawa 1969, s. 295.

wiedza pochodziła z pobieżnego przeliczenia, a wielkość areалу z zeznań właściciela. Poza tym podawano w protokole przybliżony opis granic bez konkretnego oznaczenia działek. Określano w nim odległość od miasta powiatowego, szosy głównej i najbliższej stacji kolejowej, spisywano również obciążenia majątku oraz dzierżawców. Protokół sporządzano w czterech egzemplarzach po jednym dla: właściciela, powiatowego urzędu ziemskiego, wojewódzkiego urzędu ziemskiego i do „akt majątku”, czyli prawdopodobnie księgi gruntovej⁶⁸. Przebieg reformy w powiecie pułtuskim ilustruje tabela 6.

Tabela 6. Wykonanie reformy rolnej w powiecie pułtuskim (stan na 1947 r.)

Gmina	Otrzymali [ha]					
	bezrolni	małorolni	służba folwarczna	rzemieślnicy	średniacy	RAZEM
Gołębie	254,75	484,25	1214,5	38	96,50	2088
Gzowo	284,35	509,9	527,6	69,38	66,5	1457,75
Kleszewo	242,51	225,5	100	3,8	-	571,81
Kozłowo	600	310	1200	100	-	2240
Obryte	450	150	350	-	100	1050
Somianka	121	285,7	181,5	2	56,9	647,1
Winnica	194	109	247	-	-	550
Wyszków	27	30	59	-	31,5	151,5
Zatory	94	457	602	8	21,5	1182,5
Zegrze	83	45	102	-	-	230
RAZEM	2350,61	2608,35	4583,6	221,18	372,9	10168,66

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych w: Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusk, zespół 31 Starostwo Powiatowe w Pułtusk, sygn. 79/31/0/34, k. 10, 20, 28, 40, 44, 58, 69, 78, 84,104, 113, 123.

Miasta z terenu powiatu pułtuskiego (Nasielsk, Pułtusk, Serock, Wyszków) wykazały w sprawozdaniach do Starostwa Powiatowego w Pułtusk, że jako gminy miejskie nie posiadają ziemi przeznaczonej na cele reformy rolnej⁶⁹. Natomiast przejęto 101 nieruchomości ziemskich, z czego tylko 12 było wcześniej własnością państwową. Rozparcelowano ok. 25 tys. ha ziemi włączając w to grunty orne, lasy, nieużytki, wody itp., z czego ponad 6400 ha przekazano Administracji Lasów Państwowych, część zarezerwowano na utworzenie

⁶⁸ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusk, zespół 41, Akta Gminy Kozłowo, sygn. 79/41/0/63/, k. 17 – 18, 20, 28, 31 – 33.

⁶⁹ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusk, zespół 31, Starostwo Powiatowe w Pułtusk, sygn. 79/31/0/34, k. 10, 20, 28, 40, 44, 58, 69, 78, 84,104, 113, 123.

wzorcowych Państwowych Gospodarstw Rolnych i na cele społeczne⁷⁰. Wśród ludności wiejskiej powiatu pułtuskiego rozparcelowano 13,5 tys. ha. W skład nabywców weszło: 2300 osób bezrolnych, 2316 małorolnych, 4310 ludzi należących do przedwojennej służby folwarcznej, 191 rzemieślników i 436 średniorolnych chłopów. Likwidację tzw. głodu ziemi umożliwiło też przesiedlenie się 4200 rodzin z powiatu pułtuskiego na tzw. Ziemie Odzyskane⁷¹. Ponadto, w 33 wsiach na cele reformy rolnej przejęto przeszło 2400 ha gruntów poniemieckich⁷². Przeprowadzenie reformy w powiecie pułtuskim wspomina jeden ze świadków – I. Dąbek. Stwierdziła ona, że: „W 1945 r. ziściły się marzenia parobków dworskich – reforma rolna ruszyła. Wraz z mierniczymi chodzili po polach ich przyszli posiadacze. Ludzie ci bardzo dobrze orientowali się w jakości podworskich gruntów – sami z dziada pradziada ją uprawiali. Rychło rozpoczęły się swary i kłótnie, gdzie, komu ma przypaść działka. Próbowano losowania, ale nie wszyscy się na nie godzili, a szczególnie ci (jak się później okazało) członkowie ujawnionej komórki PPR. Uznali oni, że jako zwolennicy nowych porządków mają prawo do lepszych kawałków gruntu. W czasie reformy ujawniły się, co najmniej dwie postawy wśród «obdarowanych» ziemią: jedni brali ją z wielką ochotą, inni z niedowierzaniem, zakłopotani, bo pańska, a nawet z obawą, bo może przyjdzie ją zwracać”⁷³.

Niektóre z nieruchomości zostały przejęte niezgodnie z obowiązującym prawem, a więc mające poniżej 50 ha użytków rolnych. Według danych w gminie Kozłowo do takich zaliczały się majątki: Ostaszewo „A” należący do spadkobierców J. Pawlaka (46 ha), Przewodowo Poduchowne J. M. Pankratjona (32 ha), Żeromin II P. Biedrzyckiego (45 ha), Ołdaki Stefanowo E. Kutasiewicz (44,5 ha), Grochy – Krupy należący do spadkobierców W. Milewskiego (45 ha)⁷⁴. Co istotne, w przypadku parcelacji gruntów gminnych miał miejsce protest Wójta i Gminnej Rady Narodowej, a w konsekwencji unieważnienie aktu parcelacyjnego⁷⁵. Ciekawa wydaje się próba obejścia przepisów dekretu o reformie rolnej przez spadkobierców Jana Biedrzyckiego majątku Żeromin I (148 ha), którzy zgłosili się o przydział na zasadach przyjętych w dekrete i łącznie otrzymali 29 ha ziemi, będąc jednocześnie zwolnionymi z wszelkich opłat i wykupu⁷⁶. Zdarzały się również przypadki dewastacji i zaboru mienia. Mianowicie, w przypadku majątku Zatory należącego do małżeństwa Bagniewskich, po

⁷⁰ S. Gadomski, op. cit., s. 294.

⁷¹ A. Koseski, J. Szczepański, *Pułtusk w XIX-XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956...*, s. 254; Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Wojewódzki Warszawski, Reforma rolna w woj. warszawskim 1945-1946, sygn. 634, k. 34.

⁷² S. Gadomski, op. cit., s. 294.

⁷³ W. Łukaszewski, op. cit., s. 359.

⁷⁴ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusku, zespół 41, Akta Gminy Kozłowo, sygn. 79/41/0/63/, k. 43.

⁷⁵ Ibidem, k. 49.

⁷⁶ Ibidem, k. 56-57, 71-72, 76-78.

wysiedlonych właścicielach, budynek czasowo przeznaczony został na cele mieszkaniowe. Jego nowi lokatorzy doprowadzili do tak fatalnego stanu, że konieczna była interwencja Zarządu Gminy i Starostwa Powiatowego⁷⁷. Podobny los spotkał drewniany dwór w Moszynie gmina Kleszewo należący do Stefanii Płoskiej, który jako tzw. ośrodek z ogrodem przeszedł pod zarząd państwowy w Gładczynie. Następnie przekształcony został w Państwowe Gospodarstwo Rolne (dalej: PGR), a ostatecznie przez długi okres najmu, w tym przeznaczony na szkołę podstawową, uległ zniszczeniu w 2002 r.⁷⁸

Według danych zawierających straty osobowe powiatu pułtuskiego w okresie 1944-1955, opracowane przez Krzysztofa Kacprzaka, które zawierają 109 nazwisk, ponad połowa z tych osób pochodziła z obszarów wiejskich powiatu pułtuskiego⁷⁹. Wśród osób skazanych na śmierć spośród opracowanych biogramów wynika, że żadna z tych osób nie zginęła za przestępstwa przeciwko reformie rolnej. Jednakże, opracowanie dotyczące działalności Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie na sesjach wyjazdowych w Pułtuskach oraz Sądu Grodzkiego w Pułtuskach są niekompletne i nie wynika z nich wprost, że nie karano za te przestępstwa łagodniej, bądź osób skazanych na śmierć nie ujęto, na co K. Kacprzak wskazuje. Znajdują się tam wzmianki dotyczące karania za przestępstwa gospodarcze popełnione przez rolników⁸⁰.

Przeprowadzenie reformy rolnej w powiecie pułtuskim przebiegło sprawnie, mimo trudności i okresowych zahamowań. Niemniej akcja podziału ziemi nabrała dopiero tempa w połowie 1945 r. w związku z organizacją władzy na terenach wyzwolonych w 1945 r. oraz zaminowaniem, aż 24 majątków ziemskich na terenie powiatu, co wymagało interwencji wojska⁸¹. Nie brakowało problemów komunikacyjnych, gdyż podczas wojny zniszczony został most w Pułtuskach na rzece Narew oraz mocno ucierpiał most w gminie Zegrze. Jedynym szlakiem komunikacyjnym ze stolicą była trasa przez Wyszków. Brakowało również środków lokomocji. Dlatego zdarzały się przypadki pomijania chłopów przy nadziale, a tempo reformy rolnej wymagało dużej operatywności, nie dziwi więc interwencja pułtuskiego starosty u dowództwa Armii Czerwonej z 14 czerwca 1945 r., w której znaleźć można, że: „przejeżdżającego szosą z Nasielska do Nowego Miasta obywatela Szpronkowskiego Tadeusza z Pękowa pow. pułtuskiego zatrzymali wojenni zakwaterowani w gm. Sochocin we wsi Folwark. Niezwykle i pod groźbą automatu porwali mu jego rower (...) Aby

⁷⁷ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtuskach, zespół 31 Starostwo Powiatowe w Pułtuskach, sygn. 79/31/0/34, k. 140.

⁷⁸ B. Wachowska-Kucharczyk, *Właściciele dóbr Moszyn w powiecie pułtuskim*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów...*, s. 239-240.

⁷⁹ K. Kacprzak, *Straty osobowe powiatu pułtuskiego w latach 1944-1952*, [w:] *Powiat pułtusk w pierwszej dekadzie...*, s. 419 i n.; K. Kacprzak, *Mieszkańcy powiatu pułtuskiego skazani przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie w latach 1946-1955*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepański, t. 8, Pułtusk, 2009, s. 219 i n.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ B. Dymek, op. cit., s. 17, 28, 30-32.

nie podrywać naszego sojuszu polsko-radzieckiego proszę o przeprowadzenie dochodzenia (...) i o zwrócenie właścicielowi i winnego pociągnąć do odpowiedzialności”⁸². Były także przypadki niedostatecznej aprowizacji chłopów, nie wszyscy oni byli poinformowani o założeniach reformy rolnej.

Władza ludowa za pracę w umacnianiu nowego ustroju nagradzała swoich działaczy. Pełnomocnik wojewódzki do spraw reformy rolnej dwukrotnie odznaczał pułtuskich działaczy za sprawność w wykonywaniu reformy rolnej: w 1944 r. P. Dwornowskiego zastępcę pełnomocnika na powiat pułtuski, a w połowie 1945 r. A. Twardowskiego zastępcę pełnomocnika na powiat pułtuski, J. Bałę kierownika działu technicznego, H. Płomińskiego mierniczego, Leona Pawłaka pełnomocnika gminy, Stanisława Szczęsnego pełnomocnika gminy. Sprawność w przeprowadzeniu reformy rolnej była sukcesem aparatu partyjnego PPR i SL (ZSL)⁸³.

Realizacja podstawowych założeń reformy, a więc przejmowanie majątków i ich parcelację w powiecie pułtuskim generalnie zakończono w 1949 r. Następnie władze komunistyczne zaczęły wcielać w życie kolektywizację wsi w zakresie polityki rolnej. W 1950 r. w powiecie pułtuskim powstały trzy spółdzielnie produkcyjne, zajmujące obszar o powierzchni 378 ha, w tym ponad połowę z zapasu ziemi Państwowego Funduszu Ziemi. Spośród nich przodującą była spółdzielnia produkcyjna w Wierzbicy, zaliczana do sześciu najlepszych w województwie warszawskim. Naciski administracyjne spowodowały, że w 1951 r. w powiecie pułtuskim działało już 12 spółdzielni, zaś w 1956 r. – 25, w których gospodarowało 364 członków na obszarze ok. 2,9 tys. ha⁸⁴.

Podsumowanie

Reforma rolna PKWN utrwaliła nowy porządek na polskiej wsi, czego przykładem jest północne Mazowsze, w szczególności powiat pułtuski. Głównym celem reformy była likwidacja wielkich majątków ziemskich, a co za tym idzie grupy politycznej uznanej za wrogą, czyli ziemiaństwa. Stanowiło ono zagrożenie dla nowego systemu państwa ludowego, ponieważ w ujęciu marksistowskim ziemianie stanowili klasę posiadającą⁸⁵.

Negatywnych skutków realizacji reformy rolnej możemy doszukiwać się we wszystkich dziedzinach: społecznej, kulturowej i gospodarczej. Poczynając od tych ostatnich, można je znaleźć zarówno w technicznej realizacji dekretu o reformie rolnej, jak i w gwałtownym jego wykonaniu jeszcze w czasie wojny. Przyczyniło się to m.in. do dezorganizacji życia gospodarczego i ograniczenia

⁸² J. Szczepański, *Spółczesność powiatu pułtuskiego w raportach...*, s. 386.

⁸³ Zob. B. Dymek, op. cit., s. 28.

⁸⁴ M. Pajewska, J. Szczepański, *Powiat pułtuski. Przeszłość i teraźniejszość*, Pułtusk 2013, s. 25.

⁸⁵ Szerzej: *Reforma rolna 1944-1945 czy komunistyczna zbrodnia?: dokumenty i materiały, świadectwa, wnioski*, Poznań 2009, s. 27 – 29.

produkcji rolnej przez rozdrobnienie struktury wielkoobszarowych gospodarstw, pozbycie się właścicieli bądź zarządców majątków przeznaczonych do parcelacji i zastąpienie ich przez osoby niekompetentne, w tym rozkradanie i roztrwonienie inwentarza żywego i martwego oraz brak przystosowania mechanizmów państwowych i zaplecza do rozdrobnionej struktury agrarnej. Natomiast w kwestii technicznej powód reformy był jeden – przygotowanie do kolektywizacji w związku z niewydolnością nowych gospodarstw chłopskich. Temu właśnie służyły: zbyt małe normy powierzchniowe gospodarstw, pogwałcanie postanowień dekretu i parcelacja gospodarstw poniżej 50 ha, nieoznaczenie w trwałe sposób granic własności, zbyt szybkie tempo wykonania parcelacji oraz powierzenie czynności związanych z nią osobom niekompetentnym. Do skutków społecznych należy zaliczyć likwidację ziemiaństwa, naruszenie struktury społecznej i rozbitcie więzi społecznych, podważenie norm moralnych i prawnych oraz zakłócenie hierarchii wartości, a także podważenie zaufania do państwa. Uszczerbku doświadczyła również sfera kulturowa, gdyż dekret przez nacjonalizację całego mienia przeniósł na rzecz Skarbu Państwa również przedmioty o wartości artystycznej i historycznej, w tym książki dokumenty i pamiątki rodzinne, które nie miały żadnej wartości dla brygad robotniczych dokonujących parcelacji, w przeważającej większości niestety zostały zniszczone lub zaginęły bezpowrotnie. Podobny los spotkał poziemiańskie siedziby rodowe. Szacuje się, że ok. 80% z prawie 20 tys. przejętych dworów i pałaców uległo zniszczeniu. Ocalały tylko te, które nadawały się do zagospodarowania przez jednostki administracji państwowej lub zarządy PGR-ów, jednak niekiedy w formie zmodyfikowanej architektonicznie⁸⁶.

Geneza wywłaszczenia ziemian i państwowy przymus parcelacyjny wymagają osobnego studium. Reformę rolną w podobnym kształcie do polskiej z 1944 r. przeprowadzono we wszystkich krajach tzw. bloku wschodniego. Niewątpliwie autorzy tych przewrotów agrarnych czerpali z doktryny komunistycznej, która wyznaczała kierunki działania władzy ludowej. Za międzywojennym autorem monografii o stosunkach rolnych Władysławem Studnickim możemy przyjąć, że źródłem reform rolnych w ówczesnej Europie lat dwudziestych i trzydziestych była rewolucja bolszewicka, która w zależności od kraju miała swój określony zasięg i natężenie. Uregulowania te wspomniany autor porównuje z unormowaniami okresu Francji jakobińskiej, gdzie po raz pierwszy na taką skalę uległy zmianie stosunki własnościowe⁸⁷.

W wyniku reformy rolnej utworzono liczne nieefektywne gospodarstwa rolne. Wprowadzono zakaz ich sprzedaży i wydzierżawiania przez co „niejako” przypisano chłopu do ziemi jak w systemie feudalnym. Parcelacja dokonana w końcu 1944 r. na obszarze prawobrzeżnej Wisły była poligonem

⁸⁶ Ibidem, s. 26-31. Zob. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury polskiej. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Zakamycze 2001; K. Jaśkiewicz, *Lista strat ziemiaństwa 1939-1956*, Warszawa 1995.

⁸⁷ W. Studnicki, *Przewroty i reformy agrarne Europy powojennej i Polski*, Warszawa 1927, s. 15 i n.

doświadczalnym dla nowej władzy. Hegemonia PPR i jej satelickich sojuszników, niemających legitymacji społecznej do sprawowania władzy, jest okresem terroru i zastraszania społeczeństwa polskiego za pomocą stacjonujących oddziałów Armii Czerwonej, Ludowego Wojska Polskiego (dalej: LWP), Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (dalej: KBW) czy miejscowych organów Bezpieczeństwa Publicznego oraz Milicji Obywatelskiej.

W kwestii restytucji mienia zagarniętego przez PKWN na rzecz Skarbu Państwa w wyniku reformy rolnej od 1989 r. toczą się dyskusje w Polsce. Wszystkie rządy polskie, bez względu na nurt ideowy, przyznały konieczność uregulowania w stosownej ustawie powojennych grabieży związanych z nacjonalizacją i majątkiem dawnych właścicieli ziemskich, w celu zwrotu ich spadkobiercom lub wypłatę odszkodowań i rekompensat. Z powodów politycznych i budżetowych od lat dziewięćdziesiątych nie udało się wprowadzić stosownych regulacji prawnych, które zamykałyby kwestię repriwatywacji zabranego przez władzę ludową po wojnie mienia. Kompletny brak regulacji uniemożliwia skuteczne dochodzenie roszczeń byłych właścicieli i ich spadkobierców. Po wielu orzeczeniach sądowych wreszcie NSA podjął uchwałę z dnia 10 stycznia 2011 r.⁸⁸ w składzie 7 sędziów. W jej treści stwierdził, że przepisy § 5 rozporządzenia wykonawczego Ministra Rolnictwa z dnia 1 marca 1945 r. nadal obowiązują. Oznacza to, że po latach dostępność wyłącznie drogi sądowej zostanie zastąpiona przez tryb administracyjny. W związku z tym wojewodowie i minister rolnictwa nie powinni już umarzać postępowań w tym przedmiocie. Zgodnie z uchwałą uznano, że dekret miał charakter jednorazowy z dniem 13 września 1944 r. i bez znaczenia jest usunięcie w nowelizowanym akcie ze stycznia 1945 r. słów „o charakterze rolniczym” dotyczących nieruchomości ziemskiej. Zdaniem NSA nieruchomości podlegające dekretowi powinny spełnić jednocześnie dwie przesłanki – być nieruchomościami ziemskimi i mieć charakter rolniczy. Parcelacja dokonana po nowelizacji w 1945 r. również powinna spełniać te przesłanki. Z tej tezy wyłonił się jasny wniosek o możliwości odzyskania zespołów pałacowo-parkowych, które nie posiadają charakteru rolniczego. Jest to o tyle istotne, że do chwili wydania tej uchwały dawni właściciele i ich spadkobiercy zmuszeni byli do wykupu własnych posiadłości na zasadzie pierwszeństwa po niekoniecznie „sprawiedliwej” cenie. Obecnie w postępowaniu administracyjnym będą mogli odzyskać swoją własność w postaci siedzib mieszkalnych, jakimi były dwory i pałace oraz ogrodów przylegających do nich. Niewyjaśniona pozostaje nadal kwestia odszkodowania za grunty rolne podlegające reformie rolnej⁸⁹.

⁸⁸ Sygn. I OPS 3/10 „Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego i wojewódzkich sądów administracyjnych” 2011, nr 2, poz.23.

⁸⁹ Szerzej: A. Herman, *Od PKWN do własności. Restytucja mienia przejętego dekretem reformy rolnej*, Warszawa 2010, s. 42-45; T. Kociubiński, *Powojenne przekształcenia własnościowe w świetle konstytucji*, Warszawa 2013, s. 274 i n., 348 i n.

Reasumując, z perspektywy ponad 70 lat, żyjąc we współczesnej Polsce nawiązuje się kilka refleksji dotyczących reformy rolnej i spuścizny, która po niej została. Mianowicie, reforma rolna została przeprowadzona jako cel polityczny nowej władzy, mimo kosztów ekonomicznych i społecznych. Komuniści zawłaszczyli program przedwojennego SL (PSL), aby wzbudzić w ten sposób zaufanie, sympatię społeczeństwa i pozyskać elektorat wyborczy, kryjąc ambitne plany całkowitej likwidacji własności prywatnej i kolektywizacji rolnictwa. Władza ludowa w umiejętny sposób osłabiała ducha narodowego, wspólnotę ludzką i opór społeczny wykorzystując do tego propagandę, organy bezpieczeństwa publicznego, milicję, wojsko i stacjonującą Armię Czerwoną⁹⁰. Dziś po 25 latach państwo polskie nie wydało ustawy reprivatyzacyjnej, ani moralnie nie zadośćuczyniło za krzywdę i tragedię wielu rodzin, którym szkodę wyrządziła reforma rolna. Z przyczyn niemożności pełnego odwrócenia skutków zmian własnościowych zaszłych w okresie 1944-1989 niemożliwa jest całkowita restytucja mienia przejętego przez Skarb Państwa. Rzeczpospolita powinna pójść drogą Republiki Federalnej Niemiec, która po inkorporacji terenów dawnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej dokonała częściowego zadośćuczynienia dawnym posiadaczom ziemskim, zwracając im nieodpłatnie posiadłości wraz przynależnościami (tzw. restytucja w naturze), znajdujące się w rękach państwa oraz wypłacony został ekwiwalent za znacjonalizowane grunty w wysokości przynajmniej połowy ceny obecnej sprzedaży⁹¹.

Z uwagi na znaczenie reformy rolnej, w powojennej historii Polski i zmian własnościowych, jakie za sobą pociągnęła, wydaje się wskazane kontynuowanie badań nad tą problematyką, aby kompleksowo opracować nie tylko jej przebieg w powiecie pułtuskim, ale na całym północnym Mazowszu, korzystając z materiałów archiwalnych Archiwów Państwowych, Instytutu Pamięi Narodowej i być może kiedyś archiwów radzieckich, gdy te zostaną udostępnione.

Urzędowe zbiory norm prawnych

Dziennik Ustaw.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych.

Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych.

⁹⁰ J. Taraszewski, *Reforma rolna na południowym Mazowszu w latach 1944-1947*, Góra Kalwaria 2010, s. 238-239.

⁹¹ Szerzej: *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*, red. G. Czubek i P. Kosiewski, Warszawa 2005; *Reprivatyzacja w systemie prawa*, Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Ustawodawczą Senatu we współpracy z Ministerstwem Skarbu Państwa, Kancelaria Senatu, Warszawa 1999, także: ww2.senat.pl/k4/agenda/seminar/a/980609.pdf (20.06.2016).

Źródła Archiwalne

Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusku.

Archiwum Państwowe w Warszawie.

Materiały ustawodawcze

Sejm Ustawodawczy (1919-1922).

Orzecznictwo

Orzeczenie Sądu Najwyższego z 2 listopada 1934 r., III C 400/33 [w:] LEX, nr 376083.

Orzeczenie Sądu Najwyższego z 30 września 1953 r., I CK 2/51, „Państwo i Prawo” 1954, z. 5.

Orzeczenie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 10 stycznia 2011 r., I OPS 3/10, „Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego i wojewódzkich sądów administracyjnych” 2011, nr 2, poz.23.

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 14 listopada 1936 r. – C I 2483/35 [w:] Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego, Orzeczenia Izby Cywilnej, Warszawa 1937.

Bibliografia

Ajnenkiel A., *Ustawodawstwo agrarne*, [w:] *Historia Państwa i Prawa Polski 1918-1939*, cz. 1, red. F. Ryszka, red. ogólna J. Bardach, Warszawa 1962.

Albert A., *Najnowsza historia Polski 1914-1993*, t. 1, Warszawa 1995.

Bitner W., Janczewski S., *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej*, Warszawa 1926.

Bujak F., *Uwagi krytyczne o naszej reformie rolnej*, Kraków 1921.

Dąbrowski F., *Rozprute sztandary (rozmowa)*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 10-11.

Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku, red. G. Czubek, P. Kosiewski, Warszawa 2005.

Drewicz M., *Prawo o wywłaszczeniu ziemian i likwidacji większych majątków ziemskich w Polsce w latach 1919-1952 jako czynnik zmiany społecznej oraz wykaz imienny nieruchomości ziemskich podlegających wykupowi przymusowemu na lata 1926-1939*, Warszawa 2007.

Dymek B., *Rola PPR w przeprowadzeniu reformy rolnej w województwie warszawskim (1944-1945)*, Siedlce 1963.

Eisler J., *Zarys dziejów politycznych Polski 1944-1989*, Warszawa 1992.

- Epsztein T., *Zmiany w strukturze wielkiej własności ziemskiej w województwie warszawskim w latach 1921-1938*, [w:] *Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym (w granicach województwa warszawskiego)*, Warszawa 1998.
- Gadomski S., *Pułtusk i region pułtuski w okresie Polski Ludowej*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. S. Kotarski, t. 1, Warszawa 1969.
- Góra W., *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, red. ogólna J. Bardach, Warszawa 1982.
- Herman A., *Od PKWN do własności. Restytucja mienia przejętego dekretem reformy rolnej*, Warszawa 2010.
- Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku.*, red. I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, Warszawa 1978.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, red. ogólna J. Bardach, Warszawa 1981.
- Jakóbczyk W., *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951.
- Jakubowski W., *Chłopi polscy 1944-1948. Perspektywa psychologiczna*, Pułtusk – Warszawa 2000.
- Jastrzębski R., *Konstytucyjność aktów ustawodawczych w II RP*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 2.
- Jastrzębski R., *Wpływ siły nabywczej pieniądza na wykonanie zobowiązań prywatnoprawnych w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2009.
- Jaśkiewicz K., *Lista strat ziemiaństwa 1939-1956*, Warszawa 1995.
- Jaworski W. L., *Reforma rolna*, Kraków 1926.
- Kacprzak K., *Mieszkańcy powiatu pułtuskiego skazani przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie w latach 1946-1955*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepański, t. 8, Pułtusk 2009.
- Kacprzak K., *Straty osobowe powiatu pułtuskiego w latach 1944-1952*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór przeciw rządowi komunistycznemu w powiecie Pułtusk po 1944 r.”*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007.
- Kociubiński T., *Powojenne Przekształcenia własnościowe w świetle konstytucji*, Warszawa 2013.
- Kołodziej E., *Spółdzielnie produkcyjne w powiecie pułtuskim w latach 1949-1955*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepański, t. 6, Pułtusk 2005.
- Komarnicki W., *Polskie prawo polityczne*, Warszawa 1922.
- Koseski A., Szczepański J., *Pułtusk w XIX-XX wieku. Materiały źródłowe 1795-1956*, Pułtusk 2003.
- Krajewski K., *Kalendarium akcji zbrojnych podziemia niepodległościowego na terenie powiatu pułtuskiego w latach 1945-1951*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór*

- przeciw rządóm komunistycznym w powiecie Pułtusk po 1944 r.", red. K. Krajewski, Warszawa 2007.
- Krajewski K., *Podziemie niepodległościowe w powiecie pułtuskim po 1944 r.*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór przeciw rządóm komunistycznym w powiecie Pułtusk po 1944 r.”*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007.
- Longchamps F., *Prawo agrarne*, Warszawa 1949.
- Lebiński T., *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej*, Poznań 1937.
- Łukaszewski W., *Działalność PPR – PZPR w powiecie pułtuskim w latach 1945-1954*, [w:] *Powiat pułtuski w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór przeciw rządóm komunistycznym w powiecie Pułtusk po 1944 r.”*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007.
- Madajczyk Cz., *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939-1944. Programy – Taktyka*, Warszawa 1961.
- Malec D., *Najwyższy Trybunał Administracyjny 1922-1939 w świetle własnego orzecznictwa*, Warszawa 1999.
- Mały Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1939.
- Materniak-Pawłowska M., *Ustrój sądownictwa powszechnego w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2003.
- Mieszczanowski M., *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960.
- Ohanowicz A., *Ustawa o wykonaniu reformy rolnej i inne ustawy rolne*, Poznań 1926.
- Pajewska M., Szczepański J., *Powiat pułtuski. Przeszłość i terażniejszość*, Pułtusk 2013.
- Pawlak W., *Prawo rolne PRL*, cz. 1: *Przebudowa ustroju rolnego*, Poznań 1968.
- Pietrzak M., *Sąd Najwyższy w II RP*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1981, z. 1.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury polskiej. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Zakamycze 2001.
- Reforma rolna 1944-1945 czy komunistyczna zbrodnia?: dokumenty i materiały, świadectwa, wnioski*, Poznań 2009.
- Reforma rolna PKWN. Materiały i dokumenty*, red. W. Góra, Warszawa 1959.
- Reprywatyzacja w systemie prawa, Materiały z konferencji zorganizowanej przez Komisję Ustawodawczą Senatu we współpracy z Ministerstwem Skarbu Państwa*, Warszawa 1999 zawarte: ww2.senat.pl/k4/agenda/seminar/a/980609.pdf.
- Rutkowski S., *Historia gospodarcza Polski*, t. 2, Poznań 1950.
- Rudnicki Sz., *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918-1926*, Wrocław 1981.
- Słabek H., *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1967.
- Stanulewicz M., *Reforma rolna jako próba regulacji stosunków agrarnych w Polsce. Koncepcje i próby ich realizacji w latach 1918-1944*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej. Prawo – realizacja – skutki – problemy*

- reprzywatyzacyjne*, red. E. Borkowska-Bagieńska, W. Szafrąński, Poznań 2008.
- Stark H., Stein E., *Reforma rolna*, Kraków 1939.
- Studnicki W., *Przewroty i reformy agrarne Europy powojennej i Polski*, Warszawa 1927.
- Suchoń A., Kowalczyk M., *Analiza przepisów dekretu PKWN z 6 września 1944r. o przeprowadzeniu reformy rolnej wraz z późniejszymi zmianami oraz innych aktów prawnych na podstawie których nastąpiło przejęcie nieruchomości ziemskich i lasów*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej*, red. E. Borkowska-Bagieńska, W. Szafrąński, Poznań 2008.
- Szczepeński J., *Powiat pułtusk w podziałach administracyjnych XIX i XX w.*, Pułtusk 1993.
- Szczepeński J., *Pułtusk w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje miasta Pułtuska*, red. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepeński, Warszawa 1992.
- Szczepeński J., *Spółczesność powiatu pułtuskiego w raportach władz partyjnych i administracyjnych z lat 1945-1950*, [w:] *Powiat pułtusk w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór przeciw rządowi komunistycznym w powiecie Pułtusk po 1944 r.”*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007.
- Szulc R., *Najwięksi właściciele dóbr ziemskich w powiecie pułtuskim w I połowie XX w.*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepeński, t. 6, Pułtusk 2005.
- Śreniowski S., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1956.
- Świątkowski H., *Prawo rolne*, Warszawa 1962.
- Taraszewski J., *Reforma Rolna na południowym Mazowszu w latach 1944-1947*, Góra Kalwaria 2010.
- Turkowski R., *Wieś w polityce władz komunistycznych w powiecie pułtuskim w latach 1944 – 1956*, [w:] *Powiat pułtusk w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych: Materiały z sesji naukowej „Represje i opór przeciw rządowi komunistycznym w powiecie Pułtusk po 1944 r.”*, red. K. Krajewski, Warszawa 2007.
- Wachowska-Kucharczyk B., *Właściciele dóbr Moszyn w powiecie pułtuskim*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, red. J. Szczepeński, t. 6, Pułtusk 2005.